

४. वसाहतवाद आणि मराठे

४.१ मराठी सत्तेचे वसाहतवादविरोधी धोरण

४.१.१ पोर्तुगीज-मराठे

४.१.२ डच-मराठे

४.१.३ फ्रेंच-मराठे

४.१.४ इंग्रज-मराठे

४.१.५ सिद्दी-मराठे

४.१.६ अफगाण-मराठे

मागील प्रकरणात आपण भारतात युरोपीय वसाहतवाद कसा पसरला याचा आढावा घेतला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या परकियांचे छुपे हेतू आणि त्यांची घुसखोरी ओळखून त्याचा प्रतिकार केला. परकीय वसाहतवादाच्या विरोधात नौदल उभारणे, जलदुर्ग बांधणे इत्यादी उपाय त्यांनी केले. इंग्रजांचा मिठाचा व्यापार मोडून काढण्यासाठी त्यांनी त्यावर जकात बसवली. अशा तऱ्हेने परकीय वसाहतवाद्यांना छत्रपती शिवाजी

महाराजांनी प्रखर विरोध केला. छत्रपती संभाजी महाराजांनीही पोर्तुगिजांविरुद्ध तीव्र संघर्ष केला. पुढे थोरल्या बाजीराव पेशव्यांचे बंधू चिमाजीअप्पा यांनी वसई येथे पोर्तुगिजांचा पराभव केला. परकीय सत्तेचा अशा रीतीने पराभव करणारी एकमेव भारतीय सत्ता म्हणजे मराठ्यांची सत्ता होय.

४.१ मराठी सत्तेचे वसाहतवादविरोधी धोरण

पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज हे सर्व परकीय भारतात व्यापाराच्या निमित्ताने आले. त्यांचा प्रवास ‘तराजू तलवार-तख्त’ असा झाला. भारतात पोर्तुगीज सर्वप्रथम आले. पोर्तुगिजांचा उल्लेख समकालीन मराठी कागदपत्रांमध्ये ‘फिरंगी’* असा केलेला आहे. त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशाला ‘फिरंगाण’ असे म्हणत.

*फिरंग म्हणजे पोर्तुगीज लोकांनी तयार केलेली तलवार आणि फिरंगी म्हणजे पोर्तुगीज लोक. कालांतराने सर्वच युरोपीय लोकांचा उल्लेख ‘फिरंगी’ असा केला जाऊ लागला.

जाणून घ्या.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी युरोपीय व्यापाऱ्यांना ओळखण्यात जी दूरदृष्टी दाखवली ती समकालीन राज्यकर्त्यांमध्ये अभावानेच आढळते. युरोपीय व्यापाऱ्यांविषयी आज्ञापत्रातील पुढील धोरण मननीय आहे.

“सावकारांमध्ये पोर्तुगीज, इंग्रज, डच आणि डॅनिश लोक आहेत. हे व्यापारी नेहमीच्या सावकारांसारखे नाहीत. हे लोक आपल्या देशातील राज्यकर्त्यांच्या मदतीने आपल्या भागात येतात. परदेशातील राज्यकर्त्यांना आपल्या देशात जागेचा मोह आहेच. येथील प्रदेशांवर त्यांना राज्य करण्याची इच्छा आहे.”

“युरोपीय व्यापारी सगळीकडे जात आहेत. आपला जम बसवत आहेत. युरोपीय व्यापारी हट्टी लोक आहेत. हाती घेतलेली जागा ते सोडणार नाहीत. प्रसंगी मृत्यू पत्करतील परंतु जागा सोडणार नाहीत. त्यांचे आणि आपले संबंध कामापुरतेच असो द्यावेत. त्यांना जलदुर्गाजवळ अजिबात जागा देऊ नका. वखारीसाठी जागा देणे अपरिहार्य झाले तर त्यांना खाडीच्या तोंडाशी किंवा समुद्रकिनारी जागा देऊ नका. जोपर्यंत हे लोक आपल्या मर्यादित वागत आहेत तोपर्यंत त्यांची काळजी नाही. परंतु वेळ येताच हे लोक आरमार, तोफा, दारूगोळा यांच्याद्वारे आपली ताकद दाखवून देतात. आरमाराच्या मदतीने हे लोक बंदरांच्या परिसरात नवीन जलदुर्ग निर्माण करतात. यासाठी त्यांना जागा न देणे, दिल्यास समुद्रकिनाऱ्यापासून लांब आणि गावाच्या जवळ द्यावी. ज्यायोगे गावात या लोकांच्या वखारीचा त्रास होणार नाही. त्यांना पक्क्या इमारती बांधू देऊ नका. अशा प्रकारे ते राहिले तर बरे, नाही तर त्यांचा उपयोग काय? आपण त्यांच्या मार्गात आडवे येऊ नये, त्यांना आपल्या मार्गात आडवे येऊ देऊ नये. शत्रू मुलखात स्वारी केल्यास तेथे परकीय व्यापारी सापडल्यास त्यांच्याकडून दंड वसूल करावा. दंड घेतल्यावर त्यांना त्यांच्या स्थळी पाठवून द्यावे. शत्रूशी वागण्याची पद्धती या लोकांबरोबर वापरणे योग्य नाही.”

४.१.१ पोर्तुगीज आणि मराठे

दीव, दमण, संजान, वसई, करंजा, उरण, चौल येथे पोर्तुगीजांचे बुरुजयुक्त किल्ले होते. बारदेश प्रदेश* या किल्ल्यांमुळे सुरक्षित होता. पनवेल येथे त्यांचा सगळा दारूगोळा होता.

*बारदेश प्रदेश म्हणजे गोव्याच्या उत्तरेचा भाग होय. आजच्या गोवा राज्यामध्ये याच नावाचा एक तालुका आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज

करून पहा.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी दुर्गनिर्मितीबाबत मांडलेले विचार 'आज्ञापत्र' या पुस्तकातून मिळवा.

शिवाजी महाराजांनी कल्याण-भिवंडी ताब्यात घेतल्यामुळे त्यांचा पोर्तुगीजांशी संपर्क आला. शिवाजी महाराजांनी आरमार उभारल्यामुळे या परिसरातील पोर्तुगीज सावध झाले. पुढील काळात मराठ्यांनी पोर्तुगीजांना जेरीस आणले. पोर्तुगीज सुरुवातीला मराठ्यांना तंत्रज्ञानाची मदत करत होते. गोव्याच्या व्हॉईसरॉयने दडपण आणताच ही मदत बंद झाली. जंजिऱ्याच्या सिद्दीविरोधात मराठ्यांच्या हालचाली वाढताच पोर्तुगीजांनी सिद्दीला मदत केली.

पोर्तुगीज आणि मराठे यांचे परस्परसंबंधांविषयीचे राजकीय धोरण लवचीक होते. १६६५ मध्ये मराठ्यांचे आरमार कर्नाटकच्या सागरकिनाऱ्याच्या प्रदेशातून जात असताना पोर्तुगीजांनी मराठ्यांची तेरा जहाजे पळवून नेली. पुढे त्यांना ती मराठ्यांच्या धाकामुळे सोडून द्यावी

नोंद घ्यावी असे काही...

महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या संदर्भातील एका पोर्तुगीज लेखकाने लिहिलेला ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. कास्मो-द-ग्वार्द या पोर्तुगीज इतिहासकाराने 'Vide de Celebre Sevagy' (Life of celebrated Shivaji) हा ग्रंथ लिहिला. छत्रपती शिवाजी महाराजांवर ग्रंथ लिहिणारा तो पहिला युरोपीय लेखक होता. त्या पुस्तकातील काही उतारे पुढे दिले आहेत.

“छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नावाचा दरारा इतका आहे की, कोणीही त्यांना आव्हान देण्याचे क्वचितच धाडस करतो.”

“कोणतेही बक्षिस अथवा शिक्षा ते (छत्रपती शिवाजी महाराज) देण्यात अतिशय निःपक्षपाती असतात... कोणत्याही गुणाला बक्षिसाशिवाय अथवा गुन्ह्याला शिक्षेशिवाय (त्यांनी) सोडले नाही, त्यांचे शौर्य व चांगल्या वागणुकीमुळे त्यांच्यावर सर्व माणसे प्रेम करतात. ते सगळ्या हिंदुस्थानात दरारा बसवणारे तसेच प्रजेची काळजी घेणारे सर्वश्रेष्ठ राजे म्हणून ओळखले जातात.”

लागली. १६६६ मध्ये मराठ्यांनी आदिलशाहाच्या ताब्यात असलेल्या फोंड्याच्या किल्ल्याला वेढा दिला असता पोर्तुगीजांनी तेथील किल्लेदाराला दारूगोळा पुरवला. सुरतेच्या स्वारीच्या प्रसंगी शिवाजी महाराज पोर्तुगीज प्रदेशातूनच सुखरूप स्वराज्यात आले. मिर्झा राजे जयसिंग याच्या आक्रमणावेळी पोर्तुगीजांनी मराठ्यांना सहानुभूती दाखवली. शिवाजी महाराजांच्या परवानगीने पोर्तुगीजांनी दाभोळ येथे वखार उघडली. पोर्तुगीजांनी धर्मातराला पोषक कायदे केले म्हणून स्थानिक लोक असंतुष्ट होते. यामुळेच इ.स.१६६७ मध्ये शिवरायांनी बारदेशावर स्वारी केली तेव्हा तेथील रहिवाशांनी शिवरायांचे स्वागत केले. १६६९ मध्ये मराठ्यांनी सिद्दीच्या ताब्यात असलेल्या दंडाराजापुरी या परिसराला वेढा घातला तेव्हा पोर्तुगीजांनी सिद्दीस धान्य व दारूगोळा पुरवला. आदिलशाही-मराठे संघर्षात पोर्तुगीज तटस्थ असल्याचे भासवून ते आदिलशहाला मदत करत

असत. या घटनेपूर्वीच रायगडावर पोर्तुगिजांचा वकील गोंसालू मार्तीस हा शिवाजी महाराजांना भेटायला येऊन गेला होता. उभयतांनी संघर्ष टाळण्याचे ठरवले. गोव्यातून पोर्तुगिजांची सत्ता समूळ नष्ट करण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी आपली माणसे गटागटाने गोव्यात पाठवली होती. पुरेशी संख्या झाल्यावर सर्वांनी उठाव करायचा आणि पोर्तुगीज सत्तेचे जोखड फेकून द्यायचे असे ठरले. पोर्तुगीज व्हॉईसरॉयला याचा सुगावा लागला. त्यामुळे ही योजना अयशस्वी झाली. १० फेब्रुवारी १६७० च्या पोर्तुगीज आणि मराठे यांच्यातील तहान्वये, खालील अटी मान्य करण्यात आल्या - उभयतांनी परस्परांची जहाजे लुटली असल्यास त्याबद्दल योग्य ती नुकसान भरपाई द्यावी, मुघलांना जहाजांच्या संदर्भात देण्यात येणाऱ्या सवलती मराठ्यांनाही मिळाव्यात व एकमेकांच्या हद्दीत किल्ले बांधू नयेत, सिद्दीला स्वराज्याविरुद्ध मदत करू नये, रामनगरच्या सरहद्दीत (जवाहर तालुका, ठाणे जिल्हा) किल्ले बांधू नयेत, असे ठरले. रामनगरच्या राज्याच्या चौथाईच्या* प्रश्नावरून मराठे-पोर्तुगीज यांच्यात संघर्ष कायमच राहिला. हा संघर्ष मिटावा म्हणून महाराजांनी पितांबर शेणवी, जिवाजी शेणवी या वकिलांची नेमणूक केली होती. पण त्या वकिलांनाही फारसे यश आले नाही. १६७९ मध्ये खांदेरी-उंदेरी बेटांवरून मराठे-इंग्रज लढा सुरू असताना पोर्तुगिजांनी इंग्रजांना गुप्तपणे मदत केली.

*चौथाई म्हणजे मराठ्यांनी एखाद्या राज्याच्या रक्षणासाठी आकारलेला कर किंवा एकूण उत्पन्नाच्या १/४ कर म्हणजे चौथाई.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पोर्तुगिजांना धडा शिकवण्याचा निर्धार केला होता. चौल येथील मराठ्यांच्या बांधकामाला विरोध, गोव्यातील स्थानिक जनतेची जबरदस्तीने चालवलेली धर्मांतरे, समुद्री व्यापारातील लुटालूट या कारणांमुळे त्यांनी पोर्तुगिजांविरुद्ध संघर्ष सुरू केला. फोंड्याच्या वेढ्यात मराठ्यांनी पोर्तुगिजांना पराभूत केले.

“छत्रपती शिवाजी महाराजांचे युद्धकौशल्य भीती निर्माण करणारे होतेच याबद्दल शंका नाही, परंतु त्यांची शत्रूसंबंधीची धोरणे शांततेच्या काळातही भीतीदायक होते आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर पोर्तुगीज राज्य भयमुक्त झाले आहे,” असा अभिप्राय तत्कालीन पोर्तुगीज

गव्हर्नरने व्यक्त केला आहे. यावरून महाराजांच्या युद्ध कौशल्याबद्दल पोर्तुगिजांच्या मनात असलेली भीती कळते.

गोव्याच्या पोर्तुगिजांनी छत्रपती संभाजी महाराजांच्या विरुद्ध मुघल बादशाह औरंगजेब याच्याशी हातमिळवणी केली होती. त्यामुळे मराठ्यांनी पोर्तुगिजांना धडा शिकवण्याचे ठरवले. छत्रपतींनी पोर्तुगिजांच्या रेवदंडा बंदरावर हल्ला केला. प्रत्युत्तर म्हणून पोर्तुगिजांनी गोव्याच्या सीमेवरील मराठ्यांच्या फोंडा किल्ल्यास वेढा घातला. मराठ्यांनी वेढा मोडून काढला आणि गोव्यावर चढाई केली. या लढाईत येसाजी कंक (मराठ्यांच्या पायदळाचे प्रमुख आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सहकारी) यांनी पराक्रमाची शर्थ केली. यात पोर्तुगीज गव्हर्नर जखमी झाला. त्याला माघार घ्यावी लागली. छत्रपती संभाजी महाराजांनी त्याचा पाठलाग केला. पोर्तुगीज मोठ्या संकटात सापडले. त्याच वेळी मुघलांनी दक्षिण कोकणवर आक्रमण केल्याची बातमी छत्रपती संभाजी महाराजांना मिळाली. त्यामुळे हाताशी आलेला गोव्याचा विजय सोडून त्यांना मुघलांचा प्रतिकार करण्यासाठी परतावे लागले.

पुढे छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळात मराठे आणि पोर्तुगीज यांचा संघर्ष पुन्हा एकदा सुरू झाला. मुघलांचा दक्षिणेतील प्रमुख प्रतिनिधी हुसेन अली सय्यद याच्याशी झालेल्या कराराने मराठ्यांनी कल्याण-भिवंडीचा ताबा घेतला. मराठ्यांनी पोर्तुगिजांकडे चौथाईची मागणी केली परंतु वसईच्या गव्हर्नरने ती फेटाळली. मराठ्यांच्या हल्ल्याला तोंड देण्यासाठी पोर्तुगिजांनी वसई, अशेरी, तारापूर, केळवे, माहीम, दमण आणि रेवदंडा येथे लष्करी चौक्या उभारल्या. पोर्तुगिजांनी स्थानिक प्रजेवर अत्याचार करण्याचे प्रमाण वाढविले.

चिमाजीअप्पा

थोरले बाजीराव पेशवे यांचे धाकटे बंधू चिमाजीअप्पा यांच्याकडे पोर्तुगिजविरोधी मोहिमेची सूत्रे देण्यात आली. चिमाजीअप्पांनी पहिल्याच धडाक्यात ठाण्याचा किल्ला घेतला. मार्च १७३७ मध्ये

मराठ्यांनी साष्टी बेट जिंकून घेतले. दुसऱ्या आघाडीवर शंकराजीपंत फडके यांनी वसई बेटावर प्रवेश केला. छोटी-छोटी ठाणी जिंकून घेतली तरी जोपर्यंत वसईचा किल्ला जिंकला जात नाही तोपर्यंत आजूबाजूच्या प्रदेशावर कायमस्वरूपी मालकी प्रस्थापित करणे अवघड होते. मराठ्यांनी पराक्रमाची शर्थ केली. परंतु मराठ्यांकडे प्रभावी आरमार नव्हते. यामुळे वेढा दोन वर्षे चालला. अखेर मराठ्यांनी पोर्तुगिजांस नमवले.

४.१.२ डच-मराठे

वेंगुर्ला येथे डचांची वखार असल्याने स्वराज्याशी त्यांचा संबंध येणे अपरिहार्य होते. १६४९ मध्ये सुरू झालेल्या वेंगुर्ल्याच्या वखारीमुळे डचांचे व्यापारात चांगले बस्तान बसले होते. कुडाळवर शिवाजी महाराजांची स्वारी झाल्याने डचांच्या व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम झाला.

१६६५ मध्ये सुरतेच्या मुघल सुभेदाराने मराठ्यांचे आरमार नष्ट करण्याकरता डचांची मदत मागितली. डचांनी ती नाकारली. शिवाजी महाराजांनी दाभोळ येथे वखार काढण्यास डचांना जागा देण्यास परवानगी दिली होती. परंतु काही कारणास्तव ती वखार सुरू झाली नाही. मराठे आणि डचांमधील राजकीय संबंध लवचीक होते. मुंबईतून इंग्रजांचे उच्चाटन करण्यास मराठ्यांनी आपणास मदत करावी अशी डचांची इच्छा होती. सुरतेच्या दुसऱ्या स्वारीत मराठ्यांनी डचांच्या वखारीला नुकसान पोचवले नाही. कर्नाटक स्वारीत डच वखारीचे संरक्षण आणि परवान्यासाठी डचांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांना मोठा नजराणा दिला. पोर्तो नोव्हो किंवा परंगी पेट्टाई, तेगनापट्टम उर्फ देवनापट्टिनम् येथील डचांच्या वखारी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरक्षित राहू दिल्या.

४.१.३ फ्रेंच-मराठे

१६६८ च्या डिसेंबर महिन्यात राजापूर येथे शिवाजी महाराजांच्या परवानगीने फ्रेंचांनी वखार सुरू केली. फ्रेंचांनी स्वराज्याला दारूगोळा पुरवला. फ्रेंचांशी असलेले मित्रत्वाचे संबंध लक्षात घेऊन सुरतेच्या दुसऱ्या स्वारीत मराठ्यांनी फ्रेंचांच्या वखारीस नुकसान पोचवले नाही. त्यामुळे फ्रेंचांनी मराठ्यांना मोठा नजराणा दिला. १६७७ मध्ये पुदुच्चेरीचा गव्हर्नर जनरल फ्रॉस्वॉ मार्टिन याने फ्रेंच वखारीस संरक्षण व परवाना मिळवला. छत्रपती शिवाजी

महाराजांच्या दक्षिण दिग्विजयानंतर चोळमंडलच्या किनाऱ्यावर मराठ्यांचे प्रभुत्व निर्माण झाले. नंतरच्या काळात फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्यामधील सत्तासंघर्षाचे पडसाद भारतातही उमटले. भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांवर प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी इंग्रज आणि फ्रेंच यांच्यात चुरस लागली. दोघेही स्थानिक राज्यांच्या कारभारात हस्तक्षेप करू लागले. आधुनिक युरोपीय युद्धतंत्र शिकवण्याच्या अमिषाने फ्रेंचांनी निजामाच्या दरबारात प्रवेश केला.

फ्रेंचांच्या तालमीत तयार झालेल्या इब्राहीमखान गारदी याला सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांनी मराठ्यांच्या लष्करात तोफखान्याचा प्रमुख म्हणून नेमले होते. इ.स.१७६१ मध्ये इब्राहीमखानाने पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात केलेल्या पराक्रमाने प्रभावित होऊन महादजी शिंदे यांनी फ्रेंच प्रशिक्षक डिर्बोईन आणि पेराँ यांच्या मदतीने आधुनिक कवायती फौज तयार केली आणि तोफखाना सुसज्ज केला. या कवायती फौजेच्या जोरावर त्यांनी उत्तर हिंदुस्थानात मराठ्यांचे वर्चस्व निर्माण केले. तसेच इंग्रजांनाही धाकात ठेवले.

४.१.४ इंग्रज-मराठे

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि इंग्रज यांचा संबंध सर्वप्रथम अफझलखान प्रकरणात आला. अफझलखान भेटीपूर्वी मराठ्यांनी दाभोळ बंदर जिंकून घेतले. या बंदरात अफझलखानाची तीन जहाजे माल उतरवण्याच्या तयारीत होती. खानाच्या मृत्यूची बातमी ऐकताच खानाचा दाभोळ येथील प्रतिनिधी महमूद शरीफ सर्व संपत्ती, माल व जहाजे घेऊन राजापूरला पळून गेला. खानाचा मुलगा फाझलखान याने राजापूरचा सुभेदार अब्दुल करीम याला आपल्या वडिलांच्या जहाजावरील माल उतरवण्यास सांगितले. मराठ्यांनी संधी साधून राजापूर बंदरावर हल्ला केला आणि ते जिंकून घेतले. अब्दुल करीमने इंग्रजांचे कर्ज घेतले होते. तो कर्जफेड करू शकत नव्हता. इंग्रजांनी याचा फायदा घेऊन अब्दुल करीमच्या ताब्यात असणाऱ्या तीन जहाजांपैकी एक जहाज कर्जफेडीसाठी ताब्यात घेतले. मराठ्यांनी जहाजांचा ताबा मिळावा म्हणून इंग्रजांच्या मागे लकडा लावला. परंतु इंग्रजांनी जहाजे परत देण्यास नकार दिला. त्यावर उपाय म्हणून मराठ्यांनी जैतापूर येथील इंग्रजांचा दलाल

वेलजी याला अटक केली. त्याच्या सुटकेसाठी फिलिफ गिफर्ड हा अधिकारी मराठ्यांना भेटायला गेला. त्यालाही कैदेत टाकण्यात आले. पुढे या दोघांची सुटका मराठ्यांनी केली. या घटनेने इंग्रज-मराठे यांच्यात वितुष्ट आले.

शिवाजी महाराज पन्हाळ्याच्या किल्ल्यात अडकून पडलेले असताना आदिलशहाला तोफांचा दारूगोळा पुरवण्यासाठी रेव्हिंग्टन, गिफर्ड, वेलजी यांनी मदत केली. या वेळ्यात शिवाजी महाराज हाती लागणार याची खात्री या सगळ्यांना होती. मात्र स्वतःची सुटका करून घेण्यात शिवाजी महाराज यशस्वी झाले. पुढील वर्षी राजापूरच्या स्वारीत त्यांनी इंग्रजांचा पराभव केला. हेन्री रेव्हिंग्टन, रिचर्ड टेलर, रँडॉल्फ टेलर, फिलिफ गिफर्ड या इंग्रज अधिकाऱ्यांना पकडून दोन वर्षे तुरुंगात टाकण्यात आले.

त्यापूर्वी इंग्रजांच्या वतीने स्टीफन उस्टीक हा अधिकारी शिवाजी महाराजांकडे वखारींच्या संदर्भात बोलणी करण्यासाठी रायगडावर आला होता. शिवाजी महाराजांचे वकील सुंदरजी व पिलाजी हे सुद्धा इंग्रजांना भेटले. पण ही भेट अयशस्वी ठरली.

शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकासाठी हेन्री ऑक्झिंडेन हा इंग्रज वकील आला. त्याने राजापूरला वखार काढण्याची परवानगी मिळवली. १२ जून १६७४ रोजी इंग्रज आणि मराठे यांच्यामधील तहावर सह्या झाल्या. स्वराज्यात व्यापार करण्यास परवानगी मिळणे; राजापूर, दाभोळ, चौल, कल्याण येथे वखारी उघडणे; इंग्रजांच्या मालावर अडीच टक्केच जकात घेणे इत्यादी अटी या तहान्वये मान्य करण्यात आल्या. इंग्रजी शिक्क्याची नाणी मराठ्यांच्या राज्यात चालणार नाहीत, अशी भूमिका छत्रपती शिवाजी महाराजांनी घेतली. जहाजे फुटून किनाऱ्यास लागलेला इंग्रजांचा माल त्यांस परत द्यावा, जंजिऱ्याच्या सिद्धीशी तह करावा, त्यास बुडवू नये अशा इंग्रजांनी घातलेल्या अटी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी फेटाळून लावल्या. यावरून मराठ्यांचे सार्वभौमत्व अबाधित राखण्याचे धोरण स्पष्ट होते.

छत्रपती शाहू महाराज यांच्या नंतरच्या काळात नानासाहेब पेशवे यांनी इंग्रजांची मदत घेतल्यामुळे त्यांना मराठ्यांच्या राज्यकारभारात प्रवेश मिळाला. नानासाहेबांच्या नंतर त्यांचे द्वितीय चिरंजीव थोरले माधवराव पेशवे झाले. त्यांचे चुलते रघुनाथराव यांना

पेशवेपद हवे होते. रघुनाथराव उर्फ राघोबा यांनी सत्ता प्राप्तीसाठी इंग्रजांपुढे हात पसरले. यातूनच इंग्रजांचा वकील पुण्याच्या दरबारात आला. १७६५ मध्ये इंग्रजांनी मालवण किल्ला जिंकला. थोरल्या माधवराव पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे धाकटे बंधू नारायणराव पेशवे पदावर आले. त्यांच्या कारकिर्दीत इंग्रजांनी ठाणे, वसई, विजयदुर्ग, रत्नागिरी काबीज करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. उत्तरेत मुघल बादशाह शिंदे-होळकरांच्या प्रभावाखाली होता. बादशाहाला आपल्या प्रभावाखाली घेणे आणि नागपूरकर भोसल्यांचा बंगालमध्ये प्रभाव कमी करणे यासाठी इंग्रज सक्रिय झाले.

व्यापाराच्या दृष्टीने इंग्रजांना साष्टी-वसई ते कोकणपर्यंतचा सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात असणे आवश्यक वाटत होते. त्या दृष्टीने त्यांनी हालचाली सुरू केल्या. रघुनाथराव पेशवे इंग्रजांच्या आश्रयाला गेलेले होते. त्यांना सोबत घेऊन इंग्रजांची फौज मुंबईहून पुण्याला निघाली. पुण्याजवळील वडगाव येथे इंग्रज-मराठे यांच्यात पहिले युद्ध घडून आले. या युद्धात इंग्रजांचा पराभव झाला. युद्धाच्या अखेरीस जो तह झाला त्याला 'वडगावचा तह' असे म्हणतात. पुढे नाना फडणवीस यांनी पेशवे, नागपूरकर भोसले, निजाम आणि हैदर यांचा इंग्रजांविरुद्ध चतुःसंघ उभा केला. परंतु इंग्रजांनी या चतुःसंघातून निजामाला फोडले. या सर्व घडामोडींच्या दरम्यान हिंदुस्थानमध्ये इंग्रजांची कायमस्वरूपी सत्ता स्थापन करायची असेल तर मराठ्यांना पराभूत करणे आवश्यक आहे हे इंग्रज गव्हर्नर वॉरन हेस्टिंग्जच्या लक्षात आले. पुढे १७९५ च्या खर्डा (ता.जामखेड जि. अहमदनगर) येथील लढाईत मराठ्यांनी निजामाचा पराभव केला. परंतु या लढाईत मराठ्यांच्या छावणीत असलेल्या इंग्रज वकिलाने मराठ्यांच्या युद्धपद्धतीचा तपशीलवार अभ्यास केला. त्याच्या आधारे लॉर्ड वेलस्लीने मराठ्यांचा पराभव करण्यात यश मिळवले.

कारभारी नाना फडणवीसांचा मृत्यू दुसरा बाजीराव पेशवा याच्या काळात झाला. दुसरा बाजीराव पेशवा आणि होळकरांमध्ये वितुष्ट आलेले होते. त्यामुळे यशवंतराव होळकरांनी पुण्यावर आक्रमण केले. परंतु भीतीपोटी दुसरा बाजीराव पेशवा इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. त्यांच्यात जो तह झाला त्याला 'वसईचा तह'

करून पहा.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि वसाहतवादी सत्ता यांच्यात तह झाले आहेत. अशा काही तहांची माहिती मिळवा.

मार्च १६७१ मध्ये मराठ्यांनी जंजिरा किल्ल्याची नाकेबंदी केली. सिद्दीने मराठ्यांना किल्ला देण्याचे कबूल केले, परंतु त्याचवेळी मुघलांकडे मैत्रीचा प्रस्ताव पाठवला आणि मुघलांचे मांडलिकत्व पत्करले. त्यामुळे सिद्दी सुखरूप राहिला आणि किल्ला घेण्यात मराठे अपयशी ठरले.

सिद्दी आणि इंग्रज दोघेही एकमेकांना आपल्या शत्रूविरुद्ध कायम मदत करत असत. १६७९ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या दोघांनाही धडा शिकवण्यासाठी खांदेरी बेटावर किल्ला बांधण्यास सुरुवात केली. बांधकाम मायनाक भंडारी याच्या नेतृत्वाखाली चालले होते. बांधकाम बंद पाडण्यासाठी इंग्रज अधिकारी ह्यूजेस आला. इंग्रजांनी रसद बंद करण्याचा प्रयत्न केला. मायनाक भंडारी व आरमारप्रमुख दौलतखान यांनी इंग्रजांना तीव्र प्रतिकार केला. त्यांनी इंग्रजांची गलबते पकडली व अधिकाऱ्यांस कैद केले. मुंबईहून इंग्रजांनी एक मोठे जहाज व ७ गलबते पाठवली. मराठ्यांच्या ४०-५० गलबतांनी त्यांना टक्कर दिली. १६८० मध्ये खांदेरीच्या प्रदेशातून इंग्रजांना माघार घ्यावी लागली.

जंजिऱ्याचा सिद्दी स्वराज्याला त्रास देऊ लागला म्हणून छत्रपती संभाजी महाराजांनी सिद्दीला धडा शिकवण्यासाठी मोहीम हाती घेतली. उंदेरी, आपटे, नागोठणे आणि जंजिरा परिसरात मराठ्यांनी सिद्दीला जेरीस आणले.

छत्रपती संभाजी महाराज सिद्दीचा नाश करण्यास सिद्ध झाले असतानाच मुघल स्वराज्यावर चालून आले. एकाच वेळी दोन शत्रूंना सामोरे जाण्यात शहाणपण नाही म्हणून मराठ्यांनी सिद्दीचा नाद सोडला.

छत्रपती संभाजी महाराजांनंतर छत्रपती राजाराम महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांना आपली सर्व शक्ती औरंगजेबाच्या विरोधात एकवटावी लागल्यामुळे पाश्चात्य शत्रूंकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले.

थोरल्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळात (१७३३) पुन्हा एकदा सिद्दीच्या विरोधात मराठ्यांनी जोर धरला. थोरले बाजीराव पेशव्यांचे धाकटे बंधू चिमाजीअप्पा यांनी सिद्दी विरुद्ध लढा पुकारला. त्यात मराठ्यांना मोठा विजय मिळाला. मराठे आणि सिद्दी यांच्यात तह झाला. सिद्दीने मराठ्यांचे मांडलिकत्व मान्य केले.

४.१.६ अफगाण-मराठे

१८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात दिल्लीचा बादशाह दिल्ली, आग्रा आणि पंजाब या भागाचा सत्ताधीश होता. इ.स.१७४८ मध्ये अफगाणिस्तानचा बादशाह अहमदशहा अब्दाली याची भारतावर पहिली स्वारी झाली. दिल्लीच्या बादशाही फौजेने अब्दालीचा पराभव केला. याच वेळी दिल्लीच्या गादीवर अहमदशहा होता. अब्दालीच्या स्वारीच्या वेळी अयोध्या, दिल्ली आणि आग्रा परिसरातील अफगाणांनी अहमदखान बंगश याच्या नेतृत्वाखाली अब्दालीला पाठिंबा दिला होता. अब्दाली परत गेल्यावर बंगशने मुघलांविरुद्ध युद्ध केले. मुघलांनी शिंदे-होळकरांची मदत घेऊन अफगाणांचा पराभव केला.

इ.स.१७५२ मध्ये मराठा आणि मुघल यांच्यात एक करार झाला. त्या करारानुसार उत्तर भारताचे, विशेषतः मुघलांच्या ताब्यातील प्रदेशांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी मराठ्यांनी स्वीकारली. त्यासाठी मुघल सम्राटाने मराठ्यांना रोहिलखंडाची चौथाई वसूल करण्याचा हक्क दिला आणि मुघल साम्राज्यातील काही प्रदेश मराठ्यांच्या हवाली केले. इ.स.१७५७ मध्ये अब्दालीने भारतावर तिसऱ्यांदा आक्रमण केले. दिल्ली आणि मथुरा लुटून तो अफगाणिस्तानला परत गेला. या वेळेस रघुनाथराव पेशवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची फौज पुण्याहून निघाली. मराठ्यांचे सैन्य दिल्लीला पोचेपर्यंत अब्दाली परत गेला होता. मराठ्यांनी दिल्ली ताब्यात घेऊन येथील परिस्थिती पूर्ववत केली. मराठे आणि शीख यांनी पंजाब मोहीम आखली. सरहिंद प्रांताचा पाडाव केला. लाहोर ताब्यात घेऊन मराठे अटक शहरापर्यंत पोचले.

१७५९ मध्ये अब्दालीने भारतावर चौथी स्वारी केली. त्याचा प्रतिकार दत्ताजी आणि जनकोजी शिंदे यांनी केला. अब्दालीचा वेग आणि आक्रमण एवढे तीव्र

होते की पहिल्याच धडाक्यात त्याने पंजाब जिंकला. या लढाईत दत्ताजी शिंदे यांना वीरमरण आले. अब्दालीने दिल्लीवर अंमल बसवला. अफगाणांना भारतातून कायमचे घालवण्यासाठी सदाशिवरावभाऊ पेशवे आणि विश्वासराव पेशवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठे पुण्यातून उत्तरेकडे निघाले. १४ जानेवारी १७६१ रोजी यमुना नदीच्या तीरावर पानिपत येथे अब्दाली आणि मराठे यांच्यात मोठा रणसंग्राम झाला. हे युद्ध पानिपतचे 'तिसरे युद्ध' म्हणून ओळखले जाते. या युद्धात सदाशिवरावभाऊ पेशवे, विश्वासराव पेशवे मारले गेले. 'दोन मोत्ये गळाली, २७ मोहरा गमावल्या व चांदी आणि तांब्याची नाणी किती गेली याची गणतीच नाही.' असा सांकेतिक निरोप पुण्यास पोहचला. 'भारतीयांसाठी

भारत' अशी व्यापक भूमिका घेऊन मराठे पानिपतावर लढले. दिल्ली सांभाळणे अशक्य असल्याने अब्दाली दोनच महिन्यात अफगाणिस्तानला परतला. मराठ्यांकडून होणाऱ्या कडव्या प्रतिकाराची जाणीव झाल्यामुळे त्याची किंवा त्याच्या वारसदारांची भारतावर परत आक्रमण करण्याची हिंमत झाली नाही.

पुढे एकोणिसाव्या शतकापर्यंत इंग्रजांचे भारतावर अनिर्बंध वर्चस्व प्रस्थापित झाले. या वर्चस्वाविरुद्ध भारतीयांनी लढा दिला. याशिवाय भारतीय समाजातील अनिष्ट चालीरीती आणि रूढी-रिवाज याविरुद्धही त्यांना लढा द्यावा लागला.

पुढील पाठात आपण भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची माहिती घेणार आहोत.

❀❀ स्वाध्याय ❀❀

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

१. मराठ्यांनी पोर्तुगिजांना च्या वेढ्यात पराभूत केले.
(अ) वेंगुर्ला (ब) फोंडा
(क) सुरत (ड) राजापूर
२. शिवाजी महाराज आणि इंग्रज यांचा संबंध सर्वप्रथम या प्रकरणात आला.
(अ) कुडाळ स्वारी (ब) अफजलखान
(क) फाजलखान (ड) राज्याभिषेक
३. थोरल्या बाजीराव पेशव्यांचे बंधू चिमाजीअप्पा यांनी वसई येथे यांचा पराभव केला.
(अ) इंग्रज (ब) फ्रेंच
(क) डच (ड) पोर्तुगीज
४. पानिपतचे तिसरे युद्ध मराठे आणि यांच्यात झाले.
(अ) इंग्रज (ब) अब्दाली
(क) अहमदखान बंगश (ड) नजीबखान

(ब) पुढील संचामधील 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. कास्मो-द-ग्वार्द	पोर्तुगीज इतिहासकार

२. गोंसालू मार्तीस	पोर्तुगीज वकील
३. फ्रांस्वाँ मार्टिन	डच वखारीचा प्रमुख
४. हेन्री रेव्हिंग्टन	इंग्रज अधिकारी

प्र.२ (अ) ऐतिहासिक ठिकाण, व्यक्ती, घटना यांसंबंधीची नावे लिहा.

१. भारतात सर्वप्रथम आलेले युरोपीय -
२. पोर्तुगिजांचा दारूगोळा असलेले ठिकाण -
३. वखारीचे संरक्षण आणि परवान्यासाठी शिवाजी महाराजांना नजराणा देणारे -
४. जैतापूरचा इंग्रज दलाल -

(ब) दिलेल्या कारणांपैकी योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

- छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मिठाच्या व्यापारावर संरक्षक जकाती उभारल्या. कारण -
- (अ) पोर्तुगिजांना विरोध करण्यासाठी
 - (ब) इंग्रजांचा मिठाचा व्यापार मोडून काढण्यासाठी
 - (क) स्वराज्यात पैसा उभा करण्यासाठी
 - (ड) वसाहतवादाच्या विरोध करण्यासाठी

प्र.३ तुमचे मत नोंदवा.

१. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आरमार दल उभारले.
२. मराठी सत्तेचे धोरण वसाहतवादविरोधी होते.

प्र.४ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आज्ञापत्रातून युरोपीय व्यापाऱ्यांविषयी धोरणातील महत्त्वाच्या बाबी लिहा.
२. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मराठ्यांचे सार्वभौमत्व अबाधित राखण्याचे धोरण स्पष्ट करा.
३. भारतातील सर्वात प्रभावी मराठी सत्ता का संपुष्टात आली?

प्र.५ पृष्ठ क्र.२९ वरील नकाशाचे निरीक्षण करून दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. भारताच्या पश्चिम समुद्रकिनारपट्टीवर डचांच्या वसाहती कोठे होत्या?

२. पूर्व किनारपट्टीवर फ्रेंचांनी कोठे वसाहती उभारल्या?
३. आग्रा आणि अलाहाबाद येथे कोणाची वखार होती?

उपक्रम

युरोपीय वसाहतवाद्यांनी विविध देशांमध्ये वसाहती केल्या होत्या त्याची माहिती आंतरजालाच्या मदतीने मिळवा.

पहिल्या इंग्रज-मराठे युद्धाचे विजयस्मारक - वडगाव मावळ